

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ПОДКОПАЄВА ЮЛІЯ ВАЛЕРІЇВНА

УДК 159.922.75 (043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
УЯВЛЕНЬ ПРО ДУХОВНИЙ ІДЕАЛ
У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Помиткін Едуард Олександрович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України,
завідувач відділу професіології та психолого-педагогічної
діагностики.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Просандєєва Людмила Євгеніївна,
Київський національний університет культури і мистецтв,
декан факультету культурології;

кандидат психологічних наук, доцент
Вербицька Людмила Федорівна,
Київський національний торговельно-економічний
університет,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться «26» червня 2015 року о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «26» травня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.В. Долинська

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В період соціально-політичних змін, економічної кризи і нестабільності, в українському суспільстві відбувається різносторонній вплив на духовний та моральний розвиток підростаючого покоління. Зниження показників духовності, підсилення егоїстичних та матеріалістичних тенденцій в особистісному розвитку молодих людей, певна деформація їх моральних цінностей, ідеалів Краси та Добра, відсутність прикладів для ідентифікації та їх наслідування призводить до викривлення в них уявлень про духовний ідеал. Такі несприятливі умови духовно-морального розвитку молоді ставлять перед освітою завдання розробки нових сучасних технологій та пошуку ефективних шляхів для формування уявлень про духовний ідеал.

У класичній психології питання розвитку духовності та моральності вивчалось на рівні особистості як такої, і побіжно з цим вчені торкалися аспектів формування у неї ідеалів (Р.Бернс, К.Роджерс, З.Фрейд, Е.Фромм, К.Юнг та ін.).

Сучасні вчені обґрунтували низку теоретичних положень з проблеми формування духовних цінностей та ідеалів особистості. Так, психологічні погляди на духовні виміри особистості базуються на вивченні вікових закономірностей, природи і якостей особистості (О.Ф.Бондаренко, І.С.Булах, В.У.Кузьменко, С.Д.Максименко, Ю.О.Приходько, С.О.Ставицька, Т.М.Титаренко). У дошкільному віці основним фактором формування духовних цінностей та ідеалів особистості є позитивний приклад дорослих (І.Д.Бех, Г.М.Гумницький, Н.М.Дятленко, Д.Б.Ельконін, Е.О.Помиткін, Л.В.Помиткіна, Г.В.Смольникова та ін.). У молодшому шкільному віці, як показують дослідження Н.А.Побірченко, В.А.Роменця та ін., становлення моральних та духовних ідеалів пов'язане із етичними знаннями та способами їх реалізації у соціальній поведінці. Дослідники проблеми морально-духовного становлення дитини (І.С.Булах, М.Г.Іванчук, В.У.Кузьменко, Р.В.Павелків, О.В.Скрипченко, Є.В.Субботський та ін.) виявили, що в цьому віці відбувається лібералізація ціннісних уявлень, зміна моральних ідеалів, перенесення морального зразка з батьків, вчителів на референтну групу.

Молодші школярі розмірковують про себе, розуміють, що відрізняються від інших і переживають свою індивідуальність, здійснюють самооцінку, навчаються розглядати власну поведінку з позиції соціальних норм (І.Д.Бех). Науковці вважають (А.Бандура, Т.В.Говорун, Е.Г.Ейдемільер, А.Є.Лічко, В.В.Столін, Т.С.Яценко та ін.), що духовні цінності та ідеали молодших школярів, головним чином, залежать від взаємин, які налагоджуються між дітьми та їх оточенням. Саме цінності визначають особливості та характер відносин особистості з середовищем (Г.С.Абрамова, А.Г.Здравомислов, З.С.Карпенко, В.П.Тугаринов, В.О.Ядов та ін.). На думку дослідників (О.О.Бодальова, В.С.Мухіної, Т.О.Репіної та ін.) дитина як найбільш чутлива частина соціуму виявляється незахищеною від різноманітних негативних впливів.

Незважаючи на наявність певної кількості досліджень проблеми формування духовних цінностей та ідеалів, комплексне вивчення умов формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів не були предметом спеціального дослідження, тоді як у дитячій психології констатовано, що саме у дитинстві формуються перші уявлення про духовні ідеали та цінності, які з віком набувають все більшої самоцінності та духовної значущості.

Отже, соціальна значущість проблеми формування уявлень про духовний ідеал дитини молодшого шкільного віку та недостатній рівень вивчення окремих її теоретичних і прикладних аспектів обумовили вибір теми нашого дисертаційного дослідження: «Соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова за напрямом «Теорія та технологія навчання і виховання у системі освіти». Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П.Драгоманова (протокол № 9 від 28.04.2009 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 5 від 16.06.2009 р.).

Мета дослідження – здійснити теоретичне й емпіричне вивчення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку та розробити і впровадити програму психологічного супроводу з формування досліджуваного феномена в учнів молодших класів.

Відповідно до мети дослідження нами були поставлені та послідовно розв'язані такі основні завдання:

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічних підходів до вивчення сутності та особливостей формування уявлень про духовний ідеал особистості.
2. Визначити методологічні засади емпіричного дослідження, методи психодіагностики, критерії, показники та рівні сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.
3. Виявити вікову і гендерну специфіку сформованості уявлень про духовний ідеал у молодших школярів та соціально-психологічні умови їх формування.
4. Обґрунтувати модель та розробити й апробувати розвивальну програму формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

В основу дисертаційного дослідження було покладено *припущення* про те, що соціально-психологічними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: особливості взаємин з оточуючими; вплив засобів масової інформації; художньо-естетичний вплив; індивідуально-психологічні властивості, а ефективність цього процесу може бути більш успішною шляхом організації психологічного супроводу на принципах духовно-особистісного підходу до роботи з дітьми, батьками, вчителями і вихователями з урахуванням впливу виявлених соціально-психологічних умов формування досліджуваного феномена.

Об'єктом дослідження є уявлення про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження: соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів.

Методи дослідження. Для досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і перевірки сформульованого припущення на різних етапах дослідження було використано комплекс методів дослідження: *теоретичні* (аналіз наукових робіт з проблеми дослідження, їх класифікація і систематизація; *емпіричні* (спостереження

за дітьми (включене спостереження в природних умовах), проєктивний метод за методиками «Казковий світ» Н.Д.Ігнат'євої (модифікований автором дисертації) та «Вивчення особливостей ідентифікації дитини» (розроблена автором), аналіз дитячих малюнків, індивідуальні бесіди (з дітьми та учителями), анкетування (батьків і учителів), констатувальний і формувальний експерименти). В межах методу анкетування використано анкету для батьків, розроблену Е.О.Помиткіним і поданою у методиці «Внутрішній світ» та анкету для вчителів (модифіковану автором дисертації); *статистичні* методи обробки даних (*t*-критерій Ст'юдента).

Дослідження проводилось у три етапи (пошуковий, експериментальний і заключний) упродовж 2008-2015 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

– *вперше* обґрунтовано психологічну сутність понять «уявлення про духовний ідеал особистості» та «уявлення про духовний ідеал молодшого школяра»; встановлено критерії (ціннісно-позитивне ставлення дитини до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал), показники та рівні (високий, середній, низький) сформованості уявлення про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку; виявлено вікову і гендерну специфіку їх сформованості та умови: соціальні (особливості взаємин з оточуючими, вплив засобів масової інформації, художньо-естетичний вплив) і психологічні (індивідуально-психологічні властивості: прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання) формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів; побудовано авторську модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів; розроблено розвивальну програму та апробовано психологічний супровід цілеспрямованого створення соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку за допомогою використання системи розвивальних засобів, що ґрунтуються на положеннях духовно-особистісного підходу;

– *поглиблено та уточнено* вікові особливості ідентифікації та наслідування поведінки носіїв духовних ідеалів;

– *набуло подальшого розвитку* знання щодо формування уявлень про духовний ідеал молодшого школяра як провідного чинника розвитку його духовності на наступних вікових етапах.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що апробований автором комплекс психодіагностичних методик, розвивальна програма, психологічний супровід та сформульовані методичні рекомендації щодо створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів можуть використовуватися шкільними психологами, батьками, вчителями, вихователями груп продовженого дня. Положення та висновки дослідження можуть застосовуватися у процесі розробки та при викладанні навчальних курсів з вікової та педагогічної психології, у спецкурсах та спецсемінарах, при підготовці психологів, вчителів та вихователів.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження доповідалися й отримали схвалення на Другій Міжнародній науково-практичній конференції «Духовність у становленні та розвитку громадянської особистості» (Суми, 2009); на Другій Міжнародній

науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Київ – Кам'янець-Подільський, 2010); на VII Міжнародній науково-практичній конференції «Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку» (Кам'янець-Подільський, 2012); на VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський – Київ – Казань – Жешів – Брест – Варшава, 2014); на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психолого-педагогічні засади розвитку соборності особистості» (Київ, 2009); на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів, аспірантів (Кам'янець-Подільський, 2008-2012); на наукових конференціях молодих вчених К-ПНУ ім. І.Огієнка (Кам'янець-Подільський, 2009-2013); на звітних науково-практичних конференціях НПУ імені М.П.Драгоманова (Київ, 2008-2011) і засіданнях кафедри теоретичної та консультативної психології Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій НПУ імені М.П.Драгоманова (2008-2015 рр.).

Результати дисертаційного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес загальноосвітньої школи I-III ступенів № 7 м. Кам'янця-Подільського (довідка № 113 від 13.12.2012 р.), Кам'янець-Подільської загальноосвітньої школи I-II ступенів № 11 (довідка № 81 від 14.12.2012 р.), загальноосвітньої школи I-III ступенів № 12 імені Л.Д.Дмитерка м. Кам'янця-Подільського (довідка № 01-28/71 від 23.05.2014 р.) Хмельницької області.

Публікації. Основні теоретичні положення і результати дослідження висвітлено у 18 одноосібних наукових публікаціях, серед яких: 4 статті у фахових вітчизняних та 2 у зарубіжних фахових виданнях, 12 – матеріалах конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (401 найменування, з них 22 іноземними мовами) і 24 додатків. У роботі міститься 7 таблиць, 10 рисунків, витяги з протоколів спостережень за досліджуваними, які розміщені на 20 сторінках. Основний зміст роботи викладено на 194 сторінках, загальний обсяг дисертації – 301 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, ступінь її розробленості; визначено мету, завдання, припущення, об'єкт і предмет дослідження; висвітлено наукову новизну та практичне значення одержаних результатів; подано відомості про апробацію і впровадження результатів дослідження, публікації, структуру та обсяг дисертації.

У **першому розділі** – *«Теоретичні підходи до проблеми формування уявлень про духовний ідеал у психолого-педагогічних дослідженнях»* – здійснено теоретичний науково-психологічний аналіз проблеми формування уявлень про духовний ідеал особистості, висвітлено сутність понять «уявлення про духовний ідеал особистості» та «уявлення про духовний ідеал молодшого школяра»; розкрито психолого-педагогічні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості; розглянуто особливості формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

У процесі наукового аналізу проблеми формування уявлень про духовний ідеал встановлено її глибинний характер. Науковці різних галузей займалися

проблематикою формування духовних цінностей та ідеалів, але через диференціацію наукових напрямів ускладнюється цілісне сприйняття даного психологічного феномена. Так, І.Кант обґрунтував поняття ідеалу, як недосяжний першообраз, який ніколи не може стати дійсністю. У свою чергу, концепція ідентифікації З.Фрейда стверджує, що уявлення про ідеали дитини формуються на підсвідомому рівні, насамперед, як наслідування поведінки дорослих, в першу чергу, когось із батьків. Вивчаючи проблеми духовно-моральних ідеалів, Е.Фромм вважав, що такі ідеали як справедливість, свобода, істина кореняться в умовах людського життя, і їх можна аналізувати з цієї точки зору. К.Роджерс та Р.Бернс у своїх дослідженнях зосереджували увагу на усвідомленні та розвитку внутрішніх сил особистості дитини, її емоціях, відносинах, переконаннях, цінностях, сприйняттях та проблемах. Л.С.Виготський зазначав, що «усяка функція у культурному розвитку дитини з'являється на сцені двічі, у двох планах – спочатку соціальному, потім психологічному; спочатку як форма співробітництва між людьми, потім як засіб індивідуальної поведінки». Наразі не існує погодженості у визначенні поняття «духовний ідеал», що пов'язано з різноманітними теоретичними і критеріальними основами досліджень. Проте, вагомими для нашого дослідження є визначення, у якому під *духовним ідеалом* психологи розуміють образ, який є втіленням досконалості і зразком наслідування у життєвих прагненнях особистості (Р.Абсаттаров, А.Адлер, І.Д.Бех, А.Маслоу, Д.Мен, Л.П.Овсянецька, В.В.Пономаренко, І.В.Силуянова та ін.). Духовні ідеали спонукають людину до добра, блага, позитивного розвитку. Це активна енергетична сила, яка організовує свідомість та діяльність особистості, стимулює її до реалізації вищої мети і є, одночасно, чинником духовного розвитку людини. У свою чергу, *бездуховний ідеал* характеризується відсутністю високих культурно-моральних якостей, естетичних потреб із переважанням суто біологічних. Такі ідеали ведуть до зла, деградації людини, суспільства, середовища проживання (Б.Г.Ананьєв, І.А.Зязюн, Е.О.Помиткінта ін.).

Уявлення про духовний ідеал особистості – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми (Г.С.Абрамова, С.Гроф, Н.М.Добкіна, І.С.Кон, Т.І.Пашукова, О.М.Семашко та ін.). Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості (Е.Бусон, В.П.Москалець, І.П.Підласий, Т.Л.Смирнов, Л.Фейербах, Ф.Шиллер та ін.).

Надбання психолого-педагогічної науки зосереджені в межах різних підходів до формування уявлень про духовний ідеал особистості, основними з яких є: біхевіористичний, згідно з яким уявлення про духовний ідеал формуються на основі поведінкових задатків особистості через наuczіння (А.Адлер, А.Бандура, Дж.Гевирц, Дж.Доллард, Г.Салліван, Б.Скіннер, Д.Уотсон, З.Фрейд, К.Юнг та ін.); діяльнісний, відповідно якому уявлення про духовний ідеал формуються в процесі включення особистості у різні види діяльності (Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Л.В.Занков, О.В.Запорожець, О.М.Леонтєв, А.В.Петровський та ін.); когнітивний, що розглядає формування уявлень про духовний ідеал на основі процесів пізнання через особливості розвитку інтелектуальної сфери особистості (Дж.Келлі, Л.Колберг, Ж.Піаже та ін.); гуманістичний, згідно з яким дане уявлення формується на основі

зростання особистості, її самоактуалізації та саморозвитку (А.Маслоу, К.Роджерс, Е.Фромм та ін.); аксіологічний (ціннісний) – уявлення про духовний ідеал формуються на основі цінностей, які з'ясовують якості і властивості предметів, процесів, явищ здатних задовольнити потреби, інтереси та бажання людини (С.Ф.Анісімов, І.Д.Бех, З.С.Карпенко, Р.Лотце, П.Лінке, В.П.Тугаринов та ін.); духовно-особистісний, з точки зору якого, ці уявлення формуються на основі інтересів, цінностей та життєвих смислів, враховуючи рівень свідомості та самосвідомості особистості (Е.О.Помиткін). Безумовно, як у вітчизняних, так і світових психолого-педагогічних напрацюваннях існують різні підходи до формування уявлень про духовний ідеал особистості. Але, для дослідження уявлень про духовний ідеал у молодших школярів, найбільш доцільним вважаємо застосування духовно-особистісного підходу, який виключить випадковість і стихійність процесу формування уявлень про духовний ідеал, уможливить досягнення належних результатів відповідно до вікових можливостей дітей. Адже, лише інтегроване знання зовнішнього і внутрішнього дає уявлення про єдиний, цілісний процес формування духовного ідеалу. Такий підхід дозволяє розглядати становлення уявлень про духовний ідеал як двосторонній процес взаємодії зовнішніх педагогічних впливів та внутрішніх психологічних чинників формування дитини.

Особливостями формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є те, що вони формуються завдяки спілкуванню з батьками, вчителями, вихователями, а також під дією впливу засобів масової інформації, мистецтва, фольклору в залежності від індивідуальних нахилів, потреб та інтересів тощо (І.Д.Бех, І.С.Булах, Г.М.Гумницький, Н.М.Дятленко, Д.Б.Ельконін, М.Г.Іванчук, В.У.Кузьменко, Р.В.Павелків, Е.О.Помиткін, В.А.Роменець, О.В.Скрипченко, Г.В.Смольникова, Є.В.Субботський та ін.). Духовними ідеалами дітей молодшого шкільного віку виступають переважно образи казкових персонажів мультфільмів, літературних героїв, історичних осіб, інших людей і змінюються під впливом нових вражень шляхом ідентифікації та наслідування (А.Бандура, Т.В.Говорун, Е.Г.Ейдемільер, А.Є.Лічко, В.С.Мухіна, Ж.Піаже, Н.А.Побірченко, Т.О.Рєпіна, В.В.Столін, Т.С.Яценко та ін.).

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб'єктивно-досконалі образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв, сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

Водночас, теоретичний аналіз засвідчив відсутність експериментального вивчення вікової і гендерної специфіки сформованості та соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, що й стало предметом нашого емпіричного вивчення, в основу якого було покладено зазначені теоретичні положення.

У другому розділі – «Емпіричне дослідження соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів» – розкрито організацію та методи констатувального експерименту, визначено критерії і показники сформованості уявлень про духовний ідеал молодших школярів; одержано результати щодо вікової і гендерної специфіки та рівнів сформованості зазначеного утворення, а також виявлено фактори впливу на формування уявлень про духовний ідеал дітей молодшого шкільного віку та соціально-психологічні умови їх формування.

Емпіричне дослідження включало в себе два етапи: 1) вивчення основних показників сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів; 2) дослідження соціально-психологічних умов та їх вплив на формування уявлень про духовний ідеал учнів.

В експерименті взяли участь 180 учнів молодших класів (108 дівчаток і 72 хлопчики) віком 7-8 рр. (52), 9 р. (66) і 10-11 рр. (62), 80 батьків та 20 вчителів. У ході дослідження було проведено 720 сеансів спостережень, одержано 1080 відповідей дітей у проєктивному методі «Казковий світ», який реалізувався в бесіді, проаналізовано 540 дитячих малюнків за проєктивним методом «Вивчення особливостей ідентифікації дитини», проведено анкетування 80 батьків (880 відповідей) та 20 учителів (220 відповідей).

Вивчення вікової і гендерної специфіки та рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку спиралось на критерії: 1) ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра (показники: прагнення дитини до розмежування проявів краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, ціннісне ставлення до природи (Г.С.Абрамова, С.Ф.Анісімов, Л.С.Виготський, О.В.Матвієнко, М.І.Пірен, В.П.Тугаринов та ін.); 2) ідентифікація з носіями цих ідеалів (показники: спрямованість дитини на високодуховні особистості, прагнення проявляти добро, готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе, емоційна виразність власних естетичних вподобань) (Дж.М.Болдуїн, А.Валлон, Г.Г.Ващенко, О.М.Леонт'єв, А.В.Петровський, Е.О.Помиткін, З.Фрейд та ін.); 3) наслідування поведінки людей і літературних персонажів (показники: наслідування поведінки дорослих, дітей, літературних персонажів, героїв художніх фільмів і мультиплікації, які є носіями духовних ідеалів) (А.Бандура, І.Д.Бех, Ж.Піаже, Р.Уолтерс та ін.); 4) розуміння власних уявлень про духовний ідеал (показники: чіткість розуміння про досконалий образ, повнота уявлень про духовний ідеал, обґрунтоване пояснення здійсненого вибору, здатність дитини самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці) (Р.Баумейстер, Р.Бернс, І.С.Кон, В.Г.Панок, К.Роджерс, Н.В.Чепелева та ін.).

Загальна логіка проведення емпіричного дослідження на констатувальному етапі відображена у таблиці 1. Емпіричне дослідження основних показників сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів показало, що уявлення дітей про духовні ідеали мають свої специфічні особливості. Так, чим старшою є дитина, тим краще вона розмежовує прояви краси та потворності (учні класів: 4-го – 79,0%; 3-го – 60,6%; 2-го – 59,6%), добрі та погані (злі) вчинки людей (учні класів: 4-го – 83,9%; 3-го – 62,1%; 2-го – 51,9%) у реальному житті, літературних і мистецьких творах. У дівчаток (18,5%) частіше спостерігається постійне прагнення до такого розмежування порівняно із хлопчиками (16,7%). Ціннісне ставлення до природи спостерігається в тих учнів 2-4 класів, вчителі та батьки яких самі бережно ставляться до навколишнього світу. Обмежене ціннісне ставлення до природи частіше демонструють хлопчики (55,5% ситуацій), порівняно із дівчатками (29,6%). Серед мотивів вибору персонажів для наслідування хлопчики вказують на силу та мужність, тоді як дівчат більше приваблює їх краса, лагідність та ніжність.

Загальна логіка діагностичної роботи

Контингент	Змістові напрями роботи	Методи дослідження
180 дітей	Вивчення: ціннісно-позитивного ставлення молодших школярів до ідеалів Краси та Добра.	Спостереження, проєктивна методика «Казковий світ» (автор Н.Д.Ігнат'єва), модифікована нами
180 дітей	Ідентифікація молодших школярів із носіями ідеалів Краси та Добра.	Проєктивна методика «Вивчення особливостей ідентифікації дитини» (авторська), аналіз дитячих малюнків, бесіда, спостереження.
180 дітей	Наслідування молодшими школярами поведінки людей і літературних персонажів.	Бесіда, спостереження.
180 дітей	Розуміння молодшими школярами власних уявлень про духовний ідеал.	Спостереження, бесіда.
80 батьків	Виявлення: факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів у колі сім'ї.	Анкетування (анкета для батьків із методики «Внутрішній світ», автор – Е.О.Помиткін)
20 вчителів	Виявлення: факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал учнів молодших класів у межах школи.	Анкетування, бесіда (анкета для батьків, автор – Е.О.Помиткін), адаптована нами до вчителів початкової школи

Аналіз дитячих малюнків і бесіди за їх змістом показали, що вибір духовного ідеалу дітей залежить від їх потреб та інтересів. Майже у третини дітей (25,6%) в основі вибору, головним чином, лежать духовні та морально-етичні мотиви – бути корисним для людей, бажання наслідувати ідеальним образам. Переважна більшість досліджуваних (34,4%) свої мотиви вибору ідеалу пов'язували із задоволенням дитячих схильностей. Найменша кількість дітей 16,1% – обирали ідеали на основі своїх естетичних пріоритетів та вподобань. В малюнках на тему «Світ доброти та краси» усі діти зображували природу. 34,4% дітей, у природі зображували людей: себе (18,3%), друзів та інших дітей (15,0%), батьків (8,3%), вчителів (7,2%), знайомих і незнайомих дорослих (5,5%). Водночас, 23,9% дітей сюжети своїх малюнків пов'язували із прагненням отримати матеріальний достаток та особисте визнання. Учні 2-го класу (65,3%) частіше спрямовують себе на високодуховні особистості (матір, батька, учителя, інших дорослих), порівняно із старшими за віком дітьми (3-го – 47,0% і 4-го – 41,9%). Майже половина досліджуваних (40,0%) приходять на допомогу лише за проханням чи заохоченням дорослого, байдуже ставляться до горя та радості інших. У дівчаток частіше спостерігається постійне (23,1%) і часткове (45,4%) прагнення до проявів добра та допомоги іншим людям, порівняно із хлопчиками (6,9% і 40,3%). Учні 2-го (82,6%) та 3-го (74,2%) класу

частіше наслідують поведінку дорослих, які є носіями духовних ідеалів, порівняно з учнями 4-го класу (59,7%). Найбільше, у своїй поведінці, діти наслідують відомих людей, зірок естради (30,6%) та улюблених героїв мультфільмів (20,5%). Дівчатка (16,7%), більшою мірою наслідують ідеали краси своїх матерів, які, в свою чергу, формують смаки та естетичні уподобання дитини. Хлопчики (13,9%) прагнуть наслідувати військових. Також, молодші школярі (13,9% дівчаток та 12,5% хлопчиків) наслідують поведінку вчителів. Слід зазначити, що молодші за віком діти (учні класів: 2-го – 78,8% і 3-го – 71,3%) активніше наслідують поведінку інших дітей (однолітків, авторитетних друзів із двору, маленьких кіноакторів, дитячих літературних персонажів) із проявами духовних ідеалів, відчувають потребу у контакті з друзями, проявляють турботу та увагу (10,5%) до них, намагаються принести один одному радість (22,2%), у порівнянні із старшими учнями (4-го класу – 56,4%). Провідним у виборі товаришів, як хлопчиків, так і дівчаток є ідеал краси. Тривожним є той факт, що часто молодші школярі ідентифікують себе з дорослими, дітьми, літературними персонажами (героями кінофільмів, мультфільмів, художніх творів), які є носіями бездуховних ідеалів та індивідуалістичних цінностей. Пояснюючи свій вибір, виокремлюють у них матеріальні блага. Бажання наслідувати свій досконалий образ, в більшості, залежав від поняття «вигідно – не вигідно», що свідчить про наявність у дітей егоцентричності та зародження бездуховності. В цілому, учні 2-3-го класу частіше наслідують поведінку літературних казкових персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), а учні 4-го класу – надають перевагу наслідуванню поведінки реальних людей (дорослих, дітей). У дівчаток спостерігається краще розуміння про досконалий образ (67,6%), порівняно з хлопчиками (59,7%).

На основі узагальнення результатів констатувального експерименту виокремлено і охарактеризовано рівні сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. **Високий рівень:** молодший школяр постійно прагне до розмежування проявів краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, має ціннісне ставлення до природи; спрямований на високодуховні особистості, постійно прагне проявляти добро, завжди готовий прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість та горе, емоційно виражає власні естетичні вподобання; активно наслідує поведінку дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів; має чітке розуміння про досконалий образ, повне уявлення про духовний ідеал, обґрунтовано пояснює здійснений вибір, завжди намагається самостійно приймати рішення, чинити відповідальні дії у своїй поведінці (15,5%). **Середній рівень:** молодший школяр періодично прагне до розмежування проявів краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, інколи виявляє ціннісне ставлення до природи; періодично спрямований на високодуховні особистості, прагне проявляти добро та готовність прийти на допомогу іншим людям, розділити з ними радість і горе, емоційно виражає власні естетичні вподобання; інколи наслідує поведінку дорослих, дітей, літературних персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), які є носіями духовних ідеалів; частково розуміє про досконалий образ, не має повного уявлення про духовний ідеал, не завжди обґрунтовано пояснює здійснений вибір, епізодично

намагається приймати самостійні рішення, чинить відповідальні дії у своїй поведінці (48,9%). **Низький рівень:** у молодшого школяра відсутні прояви розмежування краси та потворності, добрих та поганих (злих) вчинків людей у реальному житті, літературних і мистецьких творах, періодично виявляє ціннісне ставлення до природи; не спрямовує себе на високодуховні особистості, вкрай рідко прагне проявляти добро, приходиться на допомогу іншим людям, розділяє з ними радість і горе лише за проханням дорослого; він демонструє поодинокі прояви емоційного вираження власних естетичних вподобань; наслідує переважно негативних героїв, проявляє елементи поведінки притаманні носіям бездуховних ідеалів; у нього відсутнє розуміння про досконалий образ, майже відсутнє уявлення про духовний ідеал та обґрунтування здійсненого вибору, в переважній більшості випадків він не приймає самостійних рішень і не несе відповідальність за свої вчинки (35,6%).

Аналіз підсумкових даних, отриманих у констатувальному експерименті, дав можливість виділити кількісні відмінності в уявленнях про духовний ідеал на різних його рівнях сформованості залежно від віку та статі дітей (табл. 2). Отримані дані свідчать про певну позитивну динаміку рівнів від другого до четвертого класу (збільшення кількості дітей з високим та середнім рівнями сформованості уявлень про духовний ідеал), однак значний відсоток учнів усіх класів з низьким рівнем викликає занепокоєння та зумовлює необхідність пошуку шляхів, умов, методів та засобів підвищення ефективності процесу формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей різного віку та статі

Рівні сформованості уявлень про духовний ідеал	Досліджувані (у %)				
	2-го класу	3-го класу	4-го класу	Дівчатка	Хлопчики
Високий	11,5	12,1	22,6	16,6	14,8
Середній	46,2	48,5	51,6	55,6	44,4
Низький	42,3	39,4	25,8	27,8	40,8

На наступному етапі констатувального експерименту, для вивчення соціальних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, ми провели анкетування батьків і вчителів. Отримані в ході анкетування та бесід дані уможливили з'ясувати духовну близькість, єдність дитини з батьками та вчителями, вплив на сформовані ідеали дитини улюблених фільмів, мультфільмів, відеоігор, книжок, журналів, творів мистецтва, спілкування з природою, відвідування храмів і церков у межах сім'ї та школи. Статистичний аналіз відповідей 80 батьків та 20 вчителів засвідчує, що обізнаність вчителів про дітей є вищою, у порівнянні із батьками. За результатами анкетування батьки називають в якості факторів впливу на формування уявлень про духовний ідеал у дітей: 1) засоби масової інформації – іноземні (88,8%) та вітчизняні фільми і мультфільми (11,2%), комп'ютерні ігри (81,2%), музика, пісні (80,0%), радіоінформація (33,7%), книги, літературні твори (17,5%), журнали, газети (16,2%); 2) художньо-естетичний вплив – спілкування з природою (50,0%), відвідування театрів та концертів (35,0%),

музеїв (31,2%), храмів, церков (28,7%), виставкові зали (27,5%), художня самодіяльність (5,0%); 3) особливості взаємин з оточуючими – знайомі люди: батьки, вчителі, друзі, однолітки (47,5%); незнайомі дорослі: зірки кіно, естради, спорту (18,75%). Вчителі вважають, що уявлення про духовний ідеал в учнів молодших класів, більшою мірою, формуються завдяки художньо-естетичним впливам: спілкування з природою (90,0%), виставкові зали (35,0%), художня самодіяльність (30,0%), відвідування театрів та концертів (25,0%), музеї (20,0%), храми, церкви (5,0%). Дещо менший вплив факторів належить засобам масової інформації: книги, літературні твори (75,0%); іноземні (65,0%) і вітчизняні (35,0%) фільми, мультфільми; музика, пісні (55,0%); комп'ютерні ігри (45,0%); радіоінформація (20,0%); журнали, газети (10,0%) та особливостям взаємин з оточуючими: незнайомі дорослі – зірки кіно, естради, спорту (25,0%); знайомі люди – батьки, вчителі, друзі, однолітки (20,0%).

Проведений кількісно-якісний аналіз отриманих результатів надав можливість виділити три основні типи впливу факторів на формування уявлень молодших школярів про духовний ідеал у сім'ї та школі: позитивний, частково-позитивний, негативний. Так, у найменшій кількості родин та шкіл (16,0%) спостерігається *позитивний* вплив факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей, де батьки та вчителі мотивують дітей, дбають про розширення їх знань та формування уявлень про духовний ідеал, впливаючи на їх когнітивний компонент. Дещо більша кількість родин та шкіл (31,0%) демонструють *частково-позитивний* вплив факторів, який гальмує становлення високого, адекватного рівня уявлень. Духовні ідеали цієї частини дітей є дещо розмитими і нечіткими, погано орієнтують їх у житті. Переважною кількістю виявилася група родин та шкіл (53,0%), у яких прослідковується *негативний* вплив виявлених факторів на формування уявлень про духовний ідеал дітей, що деформує їх уявлення та спричиняє дезорієнтацію цінностей.

Емпірично підтверджено, що основними соціально-психологічними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: 1) особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); 2) вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); 3) художньо-естетичний вплив (творів мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичних пріоритетів та вподобань, художньої самодіяльності); 4) індивідуально-психологічні властивості (прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання).

Виявлені особливості уявлень молодших школярів про духовний ідеал особистості зумовили необхідність побудови програми цілеспрямованого впливу на цей процес з врахуванням дії соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

У третьому розділі – *«Психологічний супровід формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку»* – презентовано мету, завдання та організацію формувального експерименту, розкрито зміст і структуру розробленої автором розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів, проаналізовано отримані дані про результати її апробації, розроблено методичні рекомендації щодо створення соціально-

психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Мета формувального експерименту полягала в розробці та апробації розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. Теоретичним підґрунтям формувального експерименту виступили положення духовно-особистісного підходу (Е.О.Помиткін), відповідно до якого свою діяльність психолог має спрямовувати на активізацію та підтримку духовного зростання дітей з урахуванням таких характеристик як: духовна та соціальна спрямованість; неперервність та наступність; особистісна орієнтованість; врахування вікових потреб розвитку особистості. Формувальний експеримент проводився на базі загальноосвітніх шкіл міста Кам'янця-Подільського, які брали участь на констатувальному етапі роботи. У ньому взяли участь 180 учнів (2-4 класів), їх батьки та вчителі. З числа досліджуваних, було створено дві групи: експериментальну (90 учнів) та контрольну (90 учнів). Групи створювались таким чином, щоб показники дитячих уявлень про духовний ідеал, віковий та статевий склад були подібними. У структурному плані програма містить розвивальні засоби формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів та психологічний супровід, спрямований на створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування зазначеного утворення.

Авторська модель поетапного формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів (рис. 1) передбачає як кінцеву мету: зорієнтованість молодших школярів на загальнолюдські духовні ідеали; наявність прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаність дитини та використання у взаємодіях вищих духовних цінностей. Визначена мета досягається шляхом створення соціальних (особливості взаємин з оточуючими, вплив засобів масової інформації, художньо-естетичний вплив) та психологічних (індивідуально-психологічні властивості дитини) умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів. Розвивальні засоби передбачали роботу з батьками (спрямовану на формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів – семінари, групові дискусії, індивідуальні консультації, інформаційні повідомлення, лекції, бесіди), учителями (спрямовану на підвищення психологічної компетентності з проблем формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку – психолого-педагогічні семінари, тренінгові вправи, індивідуальні консультації, лекції, бесіди) та безпосередньо дітьми. З учнями молодших класів проводилися *розвивальні заняття*, спрямовані на формування уявлень про духовний ідеал. Курс розвивальних занять є складовою розробленої авторської моделі формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів та включав в себе 17 занять (34 год.). Тематика занять: «Знайомство», «У колі друзів», «Єдність ціннісних орієнтацій», «Спілкування з природою», «У світі казок», «Шкільне життя», «Я і мої батьки (моя сім'я)», «Позитивне бачення світу», «Мій духовний ідеал», «Водоспад побажань», які поєднувались із екскурсіями, відеоматеріалами (відеоролики та слайди, художні фільми, мультфільми на духовну тематику), психогімнастичними, пантомімічними, психологічними вправами та етюдами, тематичними розповідями дорослих, бесідами, дискусіями, різними видами дитячої діяльності. Оскільки молодші школярі мали різні рівні сформованості уявлень про духовний ідеал, розвивальні заняття носили диференційований характер.

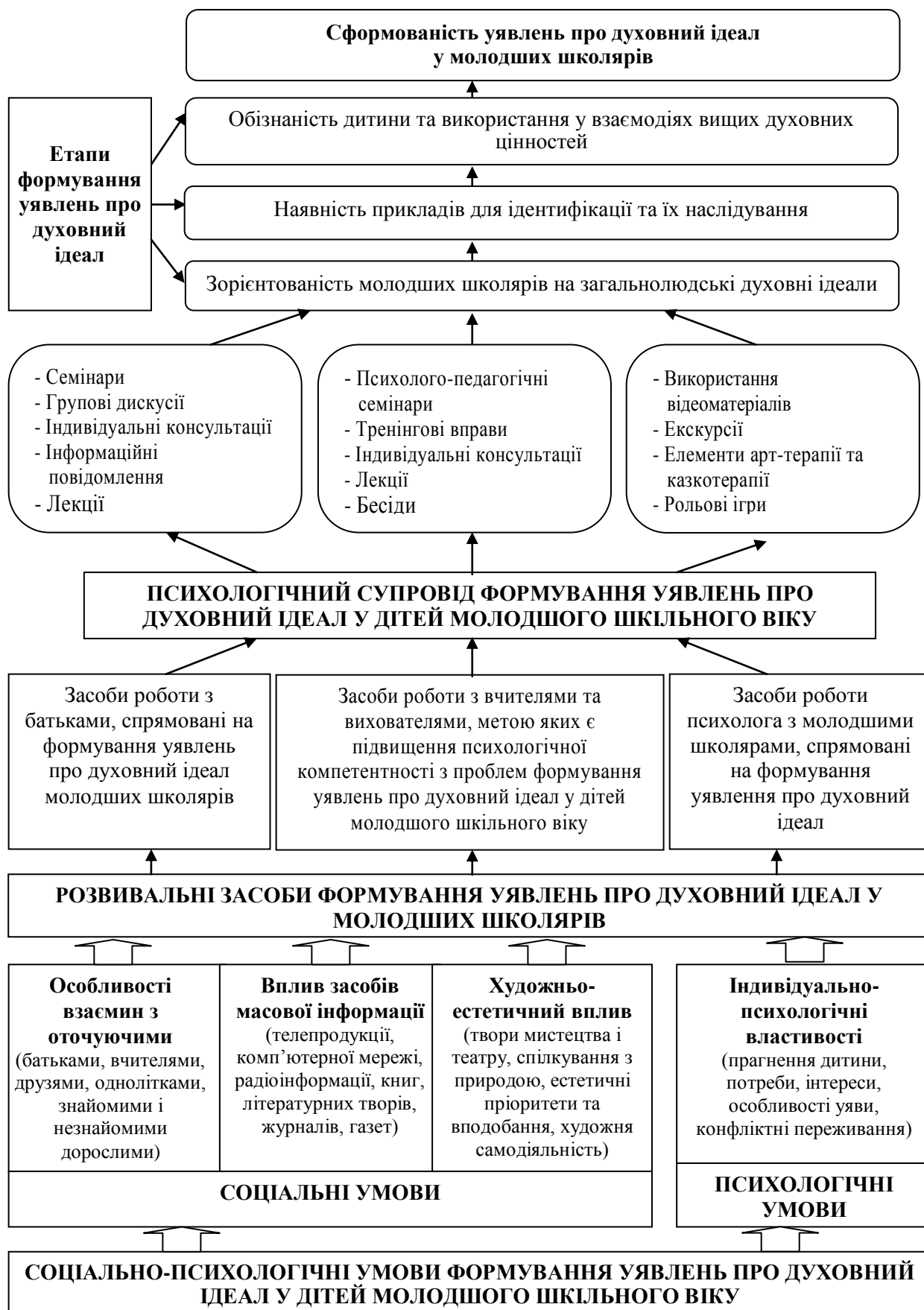

Рис. 1. Модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів

Запропонована розвивальна програма виявилася ефективною, оскільки, учні експериментальної групи (у порівнянні з учнями контрольної групи) після її апробації продемонстрували вищий рівень сформованості уявлень про духовний

ідеал (рис. 2). Отримані дані є статистично значущими за t -критерієм Стьюдента (при ймовірності похибки біля 1%, $p < 0,01$).

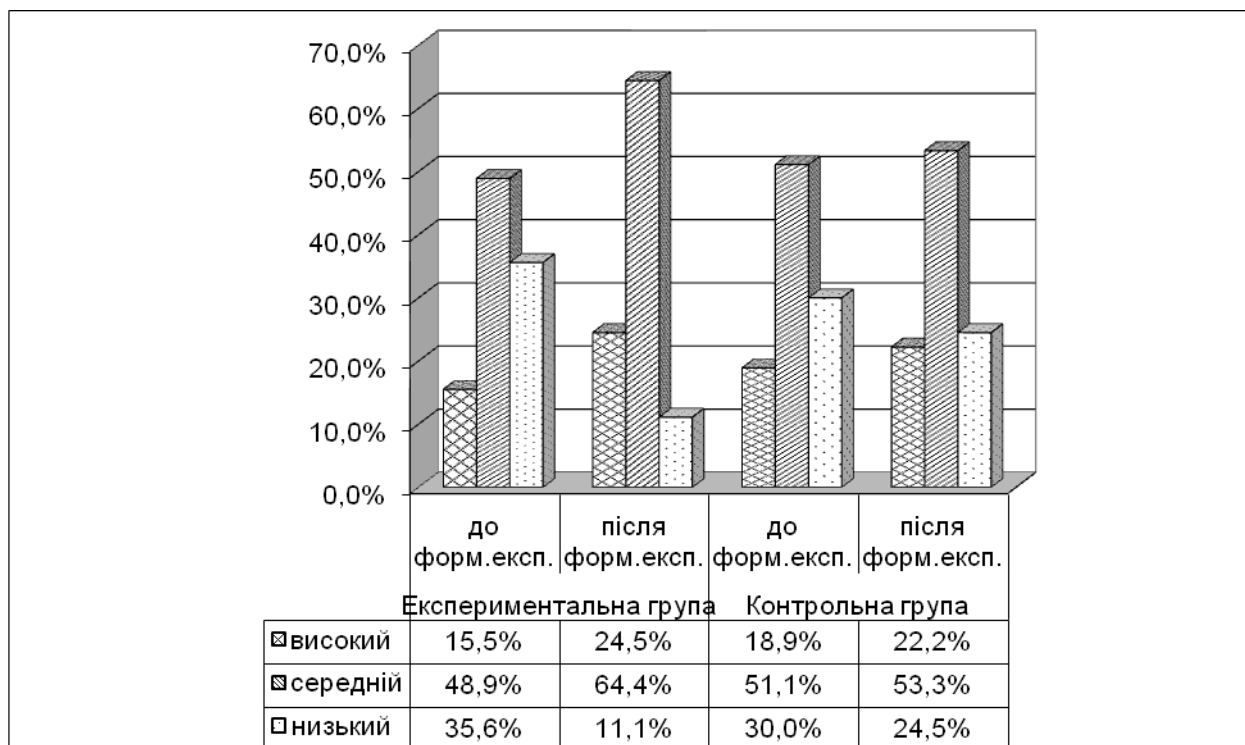

Рис. 2. Кількісні показники рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал молодших школярів в експериментальній і контрольній групах до та після проведення формувального експерименту

За якісними характеристиками учні експериментальних груп стали частіше проявляти ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра, ідентифікувати себе з носіями цих ідеалів, наслідувати поведінку людей і літературних персонажів, які є носіями духовних ідеалів, більш чітко розуміти власні уявлення про духовний ідеал. У них відмічалось збільшення спроб самостійного прийняття рішень, відповідальних дій у поведінці. В процесі бесід молодші школярі із задоволенням розповідали про своїх батьків, родичів, вчителів, однолітків, друзів, відомих людей, зірок кіно, естради, спорту, які були для них духовними ідеалами. Учні ділилися враженнями про доброту та красу улюблених героїв художніх фільмів та мультиплікації, комп'ютерних ігор, книг, літературних творів, журналів, газет. Система розвивальних впливів дозволила досліджуваним на практиці зорієнтуватися на загальнолюдські духовні цінності та ідеали; навчитися підтримувати позитивні взаємини із товаришами, підвищити ініціативність у спілкуванні з ними, зацікавленість оточуючим; гармонізувати свій внутрішній і зовнішній світ; визначитися у виборі прикладів для ідентифікації та їх наслідування; дізнатися про вищі духовні цінності та навчитися їх використовувати у взаємодіях з іншими; здійснити перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних; усвідомити власні уявлення про духовний ідеал. Характерними у виборі духовного ідеалу дітей молодшого шкільного віку стали як якості зовнішньої краси (у дівчаток), відмінна спортивна форма (у хлопчиків), так і якості добра «доброта, ніжність, чуйність, щирість, лагідність, справедливість, оптимістичність, дружелюбність», духовні цінності «повага до інших людей, піклування про батьків і родичів, гармонія з природою, допомога потребуючим». Зменшилась кількість

дітей, які до пріоритетних цінностей відносили матеріальні блага та прагнули наслідувати персонажів-носіїв особистісних і бездуховних ідеалів.

За результатами експерименту розроблено методичні рекомендації для практичних психологів, батьків, вчителів і вихователів груп продовженого дня щодо створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Узагальнення результатів дослідження дозволило сформулювати наступні висновки.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичний аналіз та емпіричне дослідження проблеми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку, що полягало у виявленні вікової і гендерної специфіки, рівнів сформованості та соціально-психологічних умов; теоретичному обґрунтуванні, розробці та апробації розвивальної програми формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

1. *Уявлення про духовний ідеал особистості* – це досконалий образ, який формується у свідомості на основі пригадування або продуктивної уяви в процесі діяльності та спілкування з іншими людьми. Потреба в духовних ідеалах зумовлена прагненням особистості до визначення сенсу людського буття, до пізнання гармонії внутрішнього та зовнішнього світу. Уявлення про духовний ідеал, під впливом виховання, стають основою духовних цінностей та смислів особистості.

Уявлення про духовний ідеал молодших школярів – це суб'єктивно-досконалі образи, які через ідентифікацію та наслідування їх носіїв, сприяють формуванню ціннісного ставлення до ідеалів Краси та Добра.

2. Уявлення дітей про духовні ідеали мають свої специфічні особливості. Переважною більшістю молодші школярі ідентифікують себе з дорослими, дітьми, літературними персонажами (героями кінофільмів, мультфільмів, художніх творів), які є носіями бездуховних ідеалів та індивідуалістичних цінностей. Учні 2-3-го класу частіше наслідують поведінку літературних казкових персонажів (героїв художніх фільмів і мультиплікації), учні 4-го класу – надають перевагу наслідуванню поведінки реальних людей (дорослих, дітей). Провідним у виборі товаришів, як хлопчиків, так і дівчаток є ідеал краси. У дівчаток спостерігається краще розуміння про досконалий образ, у порівнянні із хлопчиками. На формування уявлень про духовний ідеал дітей негативно впливають: конфлікти у стосунках із оточуючими; прагнення дітей отримати матеріальний достаток та особисте визнання; низька обізнаність дорослих про духовні ідеали, фактори, що впливають на дане формування, несформованість їх власних уявлень про духовний ідеал. А також те, що молодші школярі майже не читають художньої літератури, яка розширює їх світогляд та сприяє засвоєнню загальнолюдських і духовних цінностей, натомість, надають перевагу сучасній закордонній анімаційній продукції, де зображуються неоднозначні, спотворені образи героїв, які без допомоги дорослого дитина не може зрозуміти, проте, часто наслідує.

Основними типами впливу факторів на формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів є: 1) *позитивний* вплив факторів (у родині та школі постійно здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу

дітей; з дітьми часто відвідують виставкові зали, театри, концерти, музеї, храми, церкви; батьки та вчителі сприяють спілкуванню дитини з природою; спостерігається: орієнтація дитини на духовні цінності); 2) *частково-позитивний* вплив факторів (у родині та школі час від часу здійснюється вплив: музики, пісень, дитячих фільмів і мультфільмів, комп'ютерних ігор, книг, журналів, газет, що сприяють збагаченню духовного світу дітей; відбувається: вкрай рідке відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; періодичне спілкування з природою; спостерігається: орієнтація дитини на особистісні та соціальні цінності); 3) *негативний* вплив факторів (у родині та школі здійснюється: вплив комп'ютерних ігор, музики, пісень, дитячих фільмів та мультфільмів, книг, журналів, газет негативного спрямування; відсутнє відвідування виставкових залів, театрів, концертів, музеїв, храмів, церков; вкрай рідке спілкування з природою; спостерігається орієнтація дитини на бездуховні та матеріальні цінності).

3. Визначення рівнів сформованості уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку – високого, середнього та низького – має здійснюватися за такими критеріями: ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал. В емпіричному дослідженні рівень сформованості уявлень про духовний ідеал залежить від гармонійного поєднання показників за даними критеріями. Проте, переважна більшість молодших школярів не досягають високого рівня сформованості уявлень про духовний ідеал. Більше третини дітей характеризуються обмеженою здатністю ціннісно-позитивного ставлення до інших, відсутністю прикладів для ідентифікації та їх наслідування, невизначеністю у виборі духовного ідеалу; демонструють відсутність орієнтації на ідеали Краси та Добра, необґрунтованість уявлень про духовний ідеал, необізнаність про вищі духовні цінності та не зорієнтованість на загальнолюдські духовні ідеали.

4. Емпірично підтверджено, що соціальними умовами формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку є: особливості взаємин з оточуючими (батьками, вчителями, друзями, однолітками, знайомими і незнайомими дорослими); вплив засобів масової інформації (телепродукції, комп'ютерної мережі, радіоінформації, книг, літературних творів, журналів, газет); художньо-естетичний вплив (твори мистецтва і театру, спілкування з природою, естетичні пріоритети та вподобання, художня самодіяльність). Психологічними умовами виступають індивідуально-психологічні властивості: прагнення дитини, потреби, інтереси, особливості уяви, конфліктні переживання.

5. Модель формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів базується на положеннях про можливість роботи з духовними ідеалами безпосередньо та впливу на їх формування соціально-психологічних умов і факторів й принципах індивідуальної та групової роботи (наступності, цілісності, природовідповідності, стимулювання). Формування уявлень про духовний ідеал відбувається через активізацію та підтримку духовного зростання дітей, їх орієнтацію на систему духовних цінностей та ідеалів, ініціативність у спілкуванні, зацікавленість оточуючим, гармонізацію зовнішнього і внутрішнього світу, перехід від особистісних та бездуховних ідеалів до духовних. Ефективними є розвивальні засоби (робота з батьками, вчителями, дітьми) формування уявлень про духовний

ідеал у дітей молодшого шкільного віку та психологічний супровід, спрямований на створення сприятливих соціально-психологічних умов для поетапного формування зазначеного утворення: зорієнтованість молодших школярів на загальнолюдські духовні ідеали; наявність прикладів для ідентифікації та їх наслідування; обізнаність дитини та використання у взаємодіях вищих духовних цінностей.

Результати апробації авторської комплексної розвивальної програми з формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів засвідчують збільшення кількості досліджуваних з високим рівнем сформованості уявлень про духовний ідеал і зменшення кількості молодших школярів з низьким рівнем, що доводить ефективність та доцільність впровадження цієї програми у практику загальноосвітніх навчальних закладів. Запропоновані методичні рекомендації для практичних психологів, батьків, вчителів і вихователів з метою створення сприятливих соціально-психологічних умов для формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку допоможуть в оптимізації ефективності навчально-виховного процесу та сприятимуть гармонізації міжособистісних відносин.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальша перспектива вивчення полягає у розробці моделі психологічного консультування батьків, класних керівників, вихователів груп продовженого дня з проблем формування уявлень про духовний ідеал дітей та шляхи їх корекції тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. Подкопаєва Ю.В. Психолого-педагогічні підходи до формування духовних ідеалів особистості / Ю.В.Подкопаєва // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка. – К., 2009. – Т. XI. – Ч. 5. – С. 306-313.

2. Подкопаєва Ю.В. Вплив сім'ї та сімейних цінностей на формування духовності особистості дитини / Ю.В.Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – В. 9. – С. 323-334.

3. Подкопаєва Ю.В. Експериментальне дослідження психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів / Ю.В.Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – В. 15. – С. 510-521.

4. Подкопаєва Ю.В. Психологічні механізми формування уявлень про духовний ідеал молодших школярів / Ю.В.Подкопаєва // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць К-ПНУ ім. І.Огієнка, Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – В. 17. – С. 427-437.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

5. Подкопаєва Ю.В. Представления о духовном идеале личности как предмет психологического исследования / Ю.В.Подкопаева // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск, 2014. – № 3 (93). – С. 195-200.

6. Podkopaieva Y.V. The specificity of concepts formation on the inward ideal in junior pupils / Y.V. Podkopaieva // Problems of Modern Psychology : Collection of research papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, G.S. Kostiuk Institute of Psychology at the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine / scientific editing by S.D. Maksymenko, L.A. Onufriieva. – Kamianets-Podilskyi : Aksioma, 2015. – Issue 27. – P. 446-459.

Матеріали наукових конференцій і статті в інших виданнях

7. Подкопаєва Ю.В. Вплив особливостей сімейного спілкування на формування особистості дитини молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І.Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю К-ПНУ. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2008. – В. 7. – Т. 4. – С. 23-24.

8. Подкопаєва Ю.В. Основні психологічні особливості формування духовних ідеалів у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2009. – В. 1. – С. 167-168.

9. Подкопаєва Ю.В. Формування духовних ідеалів у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І.Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2009. – В. 8. – Т. 5. – С. 25-26.

10. Подкопаєва Ю.В. Психолого-педагогічні основи етичного розвитку особистості у дітей дошкільного та молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І.Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І.Шинкарук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2010. – В. 2. – С. 146-153.

11. Подкопаєва Ю.В. Уявлення про духовні ідеали особистості як предмет психологічного дослідження / Ю.В. Подкопаєва // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2010. – В. 2. – С. 130-131.

12. Подкопаєва Ю.В. Моральне виховання як соціальна орієнтація особистості / Ю.В. Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І.Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І.Шинкарук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2011. – В. 3. – С. 119-126.

13. Подкопаєва Ю.В. Психологічний зміст поняття духовного ідеалу особистості / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І.Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2011. – В. 10. – Т. 2. – С. 139-140.

14. Подкопаєва Ю.В. Психодіагностичний інструментарій дослідження уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку / Ю.В. Подкопаєва // Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції [Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин], (Київ – Кам'янець-Подільський, 22-23 травня 2012 р.) / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : «Медобори-2006», 2012. – С. 285-288.

15. Подкопаєва Ю.В. Програма та методика дослідження уявлень про духовний ідеал молодших школярів / Ю.В. Подкопаєва // Наук. праці К-ПНУ ім. І.Огієнка : зб. за підсумками звітної наук. конференції викладачів, докторантів і

аспірантів. – Кам'янець-Подільський : К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2012. – В. 11, Т. 1. – С. 157-158.

16. Подкопаєва Ю.В. Зміст та принципи психолого-педагогічної програми формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів / Ю.В.Подкопаєва // Зб. наук. праць молодих вчених К-ПНУ ім. І.Огієнка. – Кам'янець-Подільський : К ПНУ ім. І.Огієнка, 2013. – В. 4. – С.44-45.

17. Подкопаєва Ю.В. Виявлення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів / Ю.В.Подкопаєва // Вісник К-ПНУ ім. І.Огієнка : психологічні науки / [редкол. : А.І.Шинкарук (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2013. – В. 5. – С. 129-139.

18. Подкопаєва Ю.В. Особливості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів після проведення формувального експерименту / Ю.В.Подкопаєва // Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції [Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин], (Кам'янець-Подільський – Київ – Казань – Жешів – Брест – Варшава, 24-25 квітня, 2014 р.) / за ред. С.Д.Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 203-205.

АНОТАЦІЇ

Подкопаєва Ю.В. Соціально-психологічні умови формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2015.

Дисертацію присвячено проблемі формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку. Здійснено теоретичний аналіз психолого-педагогічних підходів до вивчення сутності та особливостей формування уявлень про духовний ідеал особистості, обґрунтовано психологічну сутність поняття «уявлення про духовний ідеал молодшого школяра».

Визначено критерії (ціннісно-позитивне ставлення до ідеалів Краси та Добра; ідентифікація з носіями цих ідеалів; наслідування поведінки людей і літературних персонажів; розуміння власних уявлень про духовний ідеал), показники та рівні (високий, середній, низький) сформованості уявлень про духовний ідеал в учнів молодших класів. Експериментально виявлено вікову і гендерну специфіку та соціально-психологічні умови (особливості взаємин з оточуючими; вплив засобів масової інформації; художньо-естетичний вплив; індивідуально-психологічні властивості) формування уявлень про духовний ідеал у молодших школярів.

Презентовано модель та програму формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку на засадах духовно-особистісного підходу, експериментально доведено ефективність авторської розвивальної програми та сформульовано методичні рекомендації для психологів, батьків, вчителів і вихователів груп продовженого дня щодо створення соціально-психологічних умов формування уявлень про духовний ідеал у дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: уявлення, духовний ідеал, формування, діти молодшого шкільного віку, ідеали Краси та Добра, ідентифікація, наслідування, розуміння, соціальні та психологічні умови, духовно-особистісний підхід.

Подкопаева Ю.В. Социально-психологические условия формирования представлений о духовном идеале у детей младшего школьного возраста. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено проблеме формирования представлений о духовном идеале у детей младшего школьного возраста. Осуществлен теоретический анализ психолого-педагогических подходов к изучению сущности и особенностей формирования представлений о духовном идеале личности, обоснованно психологическую сущность понятия «представление о духовном идеале младшего школьника».

Определены критерии (ценностно-позитивное отношение к идеалам Красоты и Добра; идентификация с носителями этих идеалов; подражание поведению людей и литературных персонажей; понимание собственных представлений о духовном идеале), показатели и уровни (высокий, средний, низкий) сформированности представлений о духовном идеале в учащихся младших классов. Экспериментально обнаружено возрастную и гендерную специфику и социально-психологические условия (особенности взаимоотношений с окружающими; воздействие средств массовой информации; художественно-эстетическое воздействие; индивидуально-психологические свойства) формирования представлений о духовном идеале младших школьников.

Обосновано модель и программу формирования представлений о духовном идеале у детей младшего школьного возраста на основе духовно-личностного подхода, экспериментально доведено эффективность авторской программы и сформулированы методические рекомендации для психологов, родителей, учителей и воспитателей групп продленного дня по созданию социально-психологических условий формирования представлений о духовном идеале у детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: представление, духовный идеал, формирование, дети младшего школьного возраста, идеалы Красоты и Добра, идентификация, подражание, понимание, социальные и психологические условия, духовно-личностный подход.

Podkopaeva Y.V. Socio-psychological conditions of formation of ideas about the spiritual ideal in primary school children. – Manuscript.

Scientific thesis for the degree of the candidate of psychological sciences in speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National pedagogical university named after M.P. Drahomanov, Kyiv, 2015.

The dissertation is devoted to problems of the formation of representations of the spiritual ideal of primary school children in social and psychological conditions. The theoretical analysis of psychological and pedagogical approaches to the study of the nature and characteristics of the formation of representations of the spiritual ideal of individual reasonably psychological essence of the concept "representations of the spiritual ideal of primary school children".

Criteria (values and positive attitude to the ideals of Beauty and Good; identification of carriers of these ideals; imitation behavior and literary characters, understanding their own ideas about the spiritual ideal), indexes and levels (high, medium, low) forming ideas about the spiritual ideal in junior classes. Discovered experimentally age and gender specificity and socio-psychological conditions (especially relationships with others, the impact of the media, artistic and aesthetic impact; individual psychological properties) forming ideas about the spiritual ideal of the younger students.

Presented model and program of forming ideas about the spiritual ideal in primary school children on the basis of spiritual and personal approach experimentally proven effective author developmental programs and formulated guidelines for psychologists, parents, teachers and educators day groups for creating socio-psychological conditions of formation of ideas the spiritual ideal in primary school children.

Key words: idea, the spiritual ideal of formation, the children of primary school age, the ideal of beauty and good, identification, imitation, understanding social and psychological conditions, spiritual and personal approach.